

MÖVZU 1:

Giriş. Türk xalqlarının tarixi, müştərək mədəni-ədəbi abidələri haqqında məlumat. Qədim türk ədəbiyyatı. Türkün dastan yaradıcılığı dövrləri. XI-XIII əsrlər ümumtürk yazılı ədəbiyyatı nümunələri (2saat)

Dünya xalqlarının mədəniyyəti tarixən bir-birindən təciddə deyil, əksinə, qarşılıqlı təsir dairəsində inkişaf etmiş, yüksək mənəvi dəyərlər qazanmışdır. Şerti də olsa, dünya mədəniyyətinin iki qütbü kimi səciyyələndirilən Şərq və Qərb mədəniyyətləri bir-birinə bağlılıq və təsir nəticəsində müasir sivil mərhələyə yetişə bilmişdir. Hər bir xalqın mədəniyyəti həmin xalqın yaşadığı ərazi, region, mühit və s. amillərlə bağlı olsa da, onun dünya mədəniyyətinin inkişaf xətti ilə əlaqə və yaxınlığı şəxsizdir. Türk xalqlarının mədəniyyəti və ədəbiyyatı bu mənada dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatının ayrıca qolu və mərhələsi olmaqla yanaşı, həm də əsas tərkib hissəsidir.

Türklər dünyanın qədim və qüdrətli xalqlarındandır. XX əsr türk ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Ə.Nesinin təbirincə desək, “hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin çoxluğuna və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənləşdirilmir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənləşdirilir.” Bu mənada türklər öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını tam şəkildə təsdiqləyə bilmişlər. Türklərin təxminən dörd min il bundan əvvəl Altay-Sayan dağları boyunca yaşamaları tarixi fakt kimi təsdiqlənmişdir. Lakin türklərin tarixinin daha əvvəllərə aid olduğu şəxsizdir. Türklərin 3500 il siyasi təşkilatlanma (ilk türk hökmdarı e.ə. 1500-cü ildə Turgıtay), 2700 il ədəbiyyat, 2500-3000 il yazı tarixinə malik olmaları bu fikrin həqiqiliyinə tam əminlik yaradır.

Türk yazı tarixi 2500-3000 il bundan əvvələ qədər gedib çatsa da, türklərin ilk yazılı mətnləri VIII əsrə aid olan Orxon-Yenisey abidələri hesab olunur. Lakin 2500-3000 il yazı tarixi olan millətin ilk yazılı abidəsinin ona məxsus yazı tarixindən təxminən 2000 il sonra yaranması inandırıcı görünür. Çünki Çin mənbələrində miladdan öncəyə aid türk mətnlərinin (məsələn, türkcədən tərcümə edilmiş bir şeir parçasının) və Çin sarayına Hunlar tərəfindən göndərilən məktublarda (məsələn, Metenin Çin dövlətinə göndərdiyi məktublar) olması, Saxa imperatorluğu zamanında rəsmi məktublaşmaların aparılması, eləcə də digər tarixi sənədlərdə Hunlar və Göytürklər dövründə türk yazılarının mövcudluğu, Xəzər və Avar xaqanlığında türk yazılarından istifadə edilməsi, Atillanın katiblərinin sənədləri türkcə hazırlaması və s. haqqında verilən məlumatlar türk yazı tarixinin daha qədim dövrə aid olduğunu təsdiqləyir. Bu səbəbdən qeyd etməliyik ki, Orxon-Yenisey yazılarından çox əvvəllər də türk yazı mətnləri olmuş, ancaq onlar günümüzdə gəlib çatmamışdır.

Tarixdə “türk” kəlməsi ilk dəfə Göytürklər tərəfindən işlədilmiş, mənsubiyyət ifadə edən ad kimi qəbul olunmuşdur. Lakin “türk” sözünün digər mənə çalarlarına da malik olması (güc-qüvvət, törəmək-artmaq, yüyürmək, gözəl və s.) türk xalqının özünəməxsus fərdi keyfiyyət və xüsusiyyətlərini hərtərəfli müəyyənləşdirmək baxımından xarakterikdir.

Hazırkı dövrdə türk mədəniyyət və ədəbiyyatının tək-cə hər hansı konkret milli türk zəminində (məs., qazax, qırğız, türkmən və s.) yox, ümumtürk anlayışları səviyyəsindən və bu səviyyənin ədəbi-bədii və estetik prinsiplərinin dərki baxımından öyrənilməsi vacibdir.

Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, türk xalqları öz zəngin mənəvi aləmindən uzun müddət nəinki uzaq düşmüş, həm də tarix boyu qazandıqları müəyyən siyasi tələb və təzyiqlər şəraitində onlar üçün “əhəmiyyətsizləşdirilmişdir”. Bu prosesdə hər şey tarixin unudurulmasına, yaddaşlardan silinməsinə xidmət göstərmişdir. Konkret olaraq Sovet hakimiyyəti illərində türk xalqları ədəbiyyatının tədrisi və öyrənilməsinə gəldikdə deməliyik ki, bu dövrdə türk xalqlarının tədrisi tarixi-milli və ümumtürk kontekstindən yox, sovet ideoloji prinsipləri baxımından başqa ad altında (SSRİ xalqları ədəbiyyatı və mədəniyyəti şəklində) həyata keçirilmişdir. Nəticədə bu ədəbiyyatın özünəməxsus inkişaf yolunun işıqlandırılması, onun yaranma və formalaşması, minilliklər şanlı tarixə malik türklərin mədəni, iqtisadi, siyasi coğrafiyasının bugünkü vaxta qədər keçdiyi yol, qazandığı uğur kölgədə qalmışdır. Odur ki, uzun illər xalqlar belə bir mənəvi boşluğun doldurulmasına daxilən ehtiyac duymuş və onun reallaşmasını hər an düşünmüşlər.

Türk dastanları mifoloji-epik baxışların nəticəsi kimi zaman etibarilə yaranma və formalaşma baxımından iki dövrə bölünür:

İslamiyyətdən öncə türk dastanları

İslamiyyətdən sonra türk dastanları

Birinci mərhələyə aid olan qədim türk dastanları əsas etibarilə e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər olan dövrləri əhatə edir. Bu dastanlar Saka, Hun, Göytürk, Uyğur tarixlərinin dastanları hesab olunur.

Əski türk dastan nümunələri müxtəlif mənbələrdən əldə edilmişdir. Bunların bir qismi Avropa, Çin, İran, ərəb mənbələrində, digər bir qismi türkün özünün şifahi yaddaş və yazılı ədəbi nümunələrində mühafizə olunmuşdur.

“Dünyanın yaranması haqqında” dastan türk mifoloji-fəlsəfi təsvirlərinin əksi baxımından xarakterikdir. Heç şübhəsiz, bu təsəvvürlərin mərkəzində dünyanın yaranması və idarə olunması ilə bağlı türk inancları dayanır.

“Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görünən, sudan başqa görünən yox idi. Ağ Ana göründü. O, Qara xana “yarat” deyib yenidən suya daldı. Bunu eşidən Qara xan bir Kişi yaratdı.” Bu parçada dünyanın və insanın yaranması haqqında türk mifoloji görüşləri diqqəti cəlb edir. Dastanın məzmunundan aydın olur ki, insan (Erlik-şeytan) Tanrıyla bərabər uçarkən ondan yuxarı qalxdığına görə cəzalandırılmış və Tanrı dünya yaratmaq məqsədilə ona suyun dibinə enib oradan torpaq gətirmək əmri vermişdir. Lakin Erlik burada da xislətini gizlətməmiş, öz dünyasını yaratmaq üçün gətirdiyi torpaqdan bir qədər boğazında saxlamışdır. Tanrı torpağa

“böyü” əmrini verəndə dünya yaranmış, eyni zamanda Erlikin boğazındakı torpaq da böyüyərək ağzına sığmadığı üçün qeyri-bərabər şəkildə yerə tökülmüşdür. Nəticədə Tanrının yaratdığı dümdüz dünyanın harmoniyası pozulmuş, dağlar və təpələr yaranmışdır. Bu dastanda Tanrı Qara xanın dünyaya sahib olması, onun dünya nizamını yaratması, yeni insan nəsillərinin əmələ gəlməsi, dünyaya səpələnməsi və s. cəhətlər əski türk mifoloji düşüncə və inanclarına uyğun təsvir olunmuşdur “Boz qurd”, “Oğuz kağan”, “Şu”, “Ərgənəkon”, “Köç” və s. dastanlarının mətnləri bütöv halda əlimizdə olmasa da bu dastanlar türk epos zənginliyinin, estetik düşüncə mükəmməliyinin təsdiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Həmin dastanlar eyni zamanda türkün etnogenezisi, siyasi idarəçilik və dini baxışları, dünyada milli özünütəsdiq arzu və iddiaları və s. haqqında təsəvvür yaratmaqda böyük rol oynayır.

“Boz qurd” dastanları Göytürklərin yeni nəslinin yaranması və formalaşması haqqında 3 variantlı rəvayətlərdən ibarətdir. Digər dastanlar kimi bu dastanın da tam mətni əldə yoxdur. Dastan kiçik parçalar şəklində Çin mənbələrində mühafizə olunmuşdur. Çox güman ki, dastan dünyanın yaranması ilə bağlı türkün mifoloji-bədii düşüncəsindən sonrakı dövrlərdə formalaşmışdır. Çünki burada dünyanın ilk yaranmış insanlarından yox, düşmənin qəddarlığı nəticəsində bütünlüklə öldürülmüş (ayaqları kəsilmiş 10 yaşlı oğlandı başqa) Göytürklərin sonrakı soy artımından söhbət gedir. Bu artımda boz qurd Ana qurd vəzifəsini icra edir. Dastanın qısa məzmunu belədir: Lin adlı düşmən xalq türkləri məğlub edirlər. 10 yaşlı oğlan uşağından başqa bütün insanları öldürürlər. Həmin oğlanın ayaqlarını kəsib bataqlığa atırlar ki, öz əcəli ilə ölsün. Bir dişi qurd oğlanı ətlə bəsləyir, ondan hamilə qalır. Düşmən oğlanın sağ qaldığını bilib onu öldürür. Qurd qaçıb gizlənir. Bir mağarada 10 oğlan uşağı doğur. Onlar böyüdükdən sonra kənardan gətirilən qızlarla evlənilər. Yeni törənən övladlar mağaraya sığmadığı üçün Altay dağları ətəklərində məskunlaşırlar.

“Alp ər Tonqa” qəhrəmanlıq dastanıdır. Alp ər Tonqa e.ə. VII əsrdə Sakalar dövründə yaşamış, təxminən e.ə. 624 və ya 625-626-cı illərdə iranlılar tərəfindən hiylə ilə öldürülmüş Türk xaqanıdır. Alp ər Tonqa Turan hökmdarı Beşengin oğludur. Onun Barsxan, Qaraxan, Şidə və Alak adında 4 oğlunun olması haqqında məlumatlar mövcuddur. Mənbələrdə o, igidliyi ilə ad çıxarmış, bilikli, əxlaqlı türk hökmdarı kimi təqdim olunur. Alp sözü qədim türklərdə “güclü”, “bahadır”, “qəhrəman”, “cəsur” və s. mənaları ifadə edir. Alp ər Tonqa müəyyən zamanlarda Mavərənnəhr, Yeddisu, Savran, Şaş (Daşkənd), Sayram, Talas, Şu vilayətlərində hökmranlıq etmiş, həmin ərazilərdə abadlıq işləri ilə məşğul olmuş, yeni şəhərlər tikdirmişdir. Əbu Reyhan əl-Biruninin “Dünya iqlimlərinin təsviri” əsərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Xanbalıq (Balasaqun), Ramitan və Əfrasiyab (Səmərqənd) şəhərlərini Alp ər Tonqa inşa etdirmişdir. “Alp ər Tonqa” dastanı həcm etibarı ilə böyük olsa da, əsərin tam mətni əldə edilməmişdir. Bu dastanın qısa mətni əsasən Firdovsinin “Şahnamə”, Y. Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” və M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərləri əsasında bərpa edilmişdir. Lakin bunlarla ya-

naşı Rəşidəddin Fəzlullahın “Came üt Təvarix” (“Tarixlər toplusu”) və Əbu Reyhan əl Biruninin “Dünya iqlimlərinin təsviri” əsərlərində dastanla bağlı verilmiş məlumatlar öyrənilmiş, həmin məlumatlardan lazımı səviyyədə istifadə edilmişdir. Əksər mənbələrdə, xüsusilə Firdovsinin “Şahnamə” əsərində Alp ər Tonqa Əfrasiyab adı ilə tanınır. Bu faktı Y.Balasaqunlu 1069-1070-ci illərdə yazmış olduğu “Qutadqu bilik”də belə xatırladır:

İndi baxsan görərsən ki, türk bəyləri

Dünya bəylərinin ən yaxşılarıdır.

Bu türk bəyləri arasında adı məşhur

Tonqa Alp Ərdir ki, taleyi bəllidir.

O, yüksək biliyə və çoxlu ərdəmə sahib idi

Bilikli, idraklı xalqın seçilmişsi idi.

İranlılar ona Əfrasiyab deyirlər,

Bu Əfrasiyab neçə-neçə ellər tutmuşdur.

Farslar bunu kitabda yazmışlar,

Kitabda olmasaydı, onu kim tanıyardı.¹

Alp ər Tonqaya Əfrasiyab adı iranlılar tərəfindən verilmişdir. Qəribədir ki, qədim iranlıların verdiyi bu ad “Türkün qızıl kitabı”nda (Bakı, 1994, səh.37) “şər və pislik ilahəsi”, Nemət Kəlimbatovun “Türk xalqlarının orta q ədəbi əsərləri” (İstanbul 2010, səh. 22) kitabında isə “çox güclü”, “igid” mənalarında izah olunmuşdur. “Şahnamə”də Əfrasiyab (Alp ər Tonqa) qüdrətli hökmdar, fədakar insan kimi təsvir edilsə də, İran və iranlıların düşməni kimi daha çox diqqətdə saxlanılmışdır. Bu da “Şahnamə” müəllifinin türkə olan birbaşa mənfi münasibətlərindən doğmuş və görünür, Sultan Mahmud ilə Firdovsi ziddiyyətlərinin kökündə dayanan səbəblərdən biri də bu olmuşdur

“Şu” dastanı haqqında ilkin məlumatlar M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərindən əldə edilmişdir. Lüğətdə dastan ərəb dilində verilmişdir. M.Kaşğarının “Divani lüğət it-türk” əsərinə daxil edilmiş bu dastan parçasında İsgəndərin adı Zülqərneyn kimi ifadə edilir. Şu e.ə. 4-cü əsrdə yaşamış Saka hökmdarıdır. Dastanda Şunun İsgəndər qoşunlarına qarşı döyüş tədbirləri, düşməinə qarşı türk ordusunun mübarizliyi əksini

¹Balasaqunlu Yusif “Qutadqu bilik”, Bakı, 1994, səh.35-36.

tapmışdır. Dastanın sonunda göstərilir ki, İsgəndər geri çəkildikdən sonra Şu Balasaquna gəlir və Şu şəhərini tikir. Dastanda verilən bu məlumatda türkün öz torpağına, yurduna sədaqəti, ona sahib çıxmaq istəyi və əzmi əksini tapır, hər bir türkdə qürur hissini artırır.

“Oğuz kağan” Hun türklərinin dastandır. Dastan XIII əsrdə Uyğur yazısı və Uyğur türkcəsi ilə qələmə alınmışdır.

Oğuz kağan dastanın baş qəhrəmanıdır. Belə bir ehtimal var ki, Oğuz kağan Metenin simvoludur. Oğuz kağan Ay kağanının oğludur. Əsər Oğuzun doğuşu ilə başlayır: “Günlərin bir günü Ay Kağanın gözü parladi, doğum sancıları başladı və bir erkək cocuq doğdu. Bu cocuğun üzü göy kimi parladi. Ağzı atəş qızılı, gözləri ala, saçları və qaşları qara idi”. Oğuz doğulan kimi anasının döşündən yalnız bir dəfə süd əmir. Sonra çiyət yeyir, şərab içir. Onun qəribə zahiri görkəmi vardır. Ayağı öküz ayağı, beli qurd beli, köksü ayı vücudunda, bədəni tüklü olan bu insan qeyri-adi qəhrəman kimi təqdim olunur. Oğuz kağan Tanrıya yalvararkən göydən işıq düşür. Işığın içində oturan bir qızla evlənir və ondan Gün, Ay, Ulduz adında üç övladı doğulur.

Oğuz kağan bir gün ağacın koğuşunda gözü göydən daha göy, saçları dəre kimi dalğalı, dişləri inci kimi qız görür. Onunla evlənir. Bu qızdan Göy, Dağ, və Dəniz adında övladları dünyaya gəlir. Oğuz kağan bir gün toy (məclis) qurur. Toya xalqı dəvət edir. Toyun sonunda “mən uyğurların xaqanıyam, yerin 4 bucağının xaqanı olmaq gərəkdir” deyərək bu barədə olan fərmanını dünyanın 4 tərəfinə göndərir. Dastanda ifadə olunan bu fikir türkün vahid dünya evi modelinə uyğundur “Bilqamis” Şumer (türk) dastanıdır. Şumerlər qədim Şərqdə zəngin mədəni irsə sahib olan xalqlardan biri olmuşdur. Şumerlərin etnik mənsubiyyəti, Dəclə və Fərat çayları arasında yaşayana qədər bu ərazilərə haralardan gəlmələri, dili, mədəniyyəti, məişəti, idarəçilik sistemləri və s. haqqında elmi mənbələrdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Şumerlər təkə qədim Şərqdə yox, o cümlədən Qərbdə də elm və mədəniyyətin, əkinçilik, şəhərsalma, siyasi idarəçilik və başqa sahələrin inkişafında mühüm rol oynamışlar. İngilis alimi L.Bullinin dediyi kimi, “Qərb mədəniyyəti də Şumerdəki ana ocaqdan şölələndi. Misir, Babil, Assuriya, Finikiya, qədim yəhudi və nəhayət, Yunan mədəniyyətlərinin mənbəyini də Şumerdə axtarmaq lazımdır.” Şumer tarixi və mədəniyyətinin görkəmli tədqiqatçısı Kramerin “tarix Şumerdən başlayır” fikri təsadüfi səslənmir, tarixə, fakta söykənməklə böyük həqiqətləri təsdiqləyir. Şumer dili Şərqin ən əhəmiyyətli mədəniyyət və siyasi dili olmuşdur. Təxmini hesablamalara görə daş və gil lövhələr üzərinə bu dildə 150-dən çox mətn yazılmışdır. Şumer dili eyni zamanda dövlət dili kimi qədim Şərqin aparıcı dilləri sırasında yerini mühafizə edə bilmişdir. Əldə olunan mətnlərin, maddi sübutların və s. təhlili onu göstərir ki, Şumerlər etnik baxımdan türklərə daha yaxın olmuşlar. Şumer dili ilə türk dillərinin söz köklərindəki oxşarlıq, bir sıra digər dil xüsusiyyətləri eyniliyi, əski Şumer mifoloji mətn, dastan və nəğmələri ilə türk folklorundakı süjet, düşüncə və s. sistemləri arasında yaxınlığın olması genetik baxımdan Şumer-Türk bağlılığını təsdiqləməyə imkan verir.

“Bilqamis” da daxil olmaqla Şumerlərin digər yaradıcılıq nümunələri ilə türkün təxminən XVII-XVIII əsrlərə qədər yaranan mifoloji və dastan tipləri arasında müəyyən əlaqələr mövcud olmuşdur.

“Bilqamis” (bəzi mənbələrdə “Gilqamış”, “Bilqames”, “Bilqamış”) Şumer ədəbiyyatının ən möhtəşəm abidəsidir. Əsər təxminən 5 min il bundan əvvəl Dəclə və Fərat çayı hövzələrində yaşayan Şumerlər tərəfindən şifahi şəkildə yaradılmış, e.ə II minillikdə Akkad dilinə tərcümə edilərək 12 gil lövhə üzərinə köçürülmüşdür. Əsərin müxtəlif variantları olsa da, bütün variantlarda Bilqamis (hər şeyi bilən adam mənasında) mərd və igid insan kimi təqdim olunmuşdur. O, e.ə. təxminən 2800-2700-cü illərdə yaşamış, Şumer şəhəri Urukun əsasını qoymuş və ona rəhbərlik etmiş (kahin və sərkərdə kimi) tarixi şəxsiyyətdir. Dastanın I lövhəsində Bilqamis haqqında belə məlumat verilir;

***O, hər sirri bilərdi, o, hər şeyi görərdi,
Yeri su basmasından bizə xəbər verərdi.
Uzun yollar dolaşmış, yorulub əldən düşdü.
Başına gələnləri sal bir qayaya döydü.
Sonra hasara alıb adını Uruk qoydu.
O bütün insanlardan əzəmətli, ucadır,
O, insandır, yarından çoxu tanrıdır ancaq.
Heç kəs ona tay olmaz, onun görkəminə bax!
Urukun divarını odur ucaldan belə,
Çılgınlıqda, qüvvədə oxşayır qızmış kələ.
Döyüşdə yarağının yox tayı-bərabəri
Uruk oğullarının kahini tək birdir o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadirdir o.
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın.***

Bilqamis şər qüvvələrə qarşı vuruşan, ağılı və gücü birləşdirən, dünyada harmoniya yaratmaq istəyən, qorxu bilməyən qəhrəman tipidir. Dastanda məzmun lövhələr şəklində təqdim olunur. Bu hissələrdə Bilqamisın Urukun əsasını qoyması, Enkidu ilə

dostluğu, Sidr meşələrinə səyahəti, orada Humbabani öldürmələri, Humbabani öldürdüyünə görə Enkidunun Allahın qəzəbinə gəlməsi və Enkidunun ölməsi, sonda Bilqamısın əbədi həyat ardınca uzaq ellərə getməsi, orada dirilik çiçəyini tapıb elinə gətirərkən ilanın yolda həmin çiçəyi oğurlaması və s. ilə bağlı mətnlər diqqəti cəlb edir.

“Bilqamıs” dastanında özünə yer tapmış yerüstü və yeraltı aləm, ölümə qarşı mübarizə, əbədi həyat axtarışı, yuxu yozumu, türk düşüncəsində el ağsaqqalı və el qəhrəmanının xalqa münasibəti və s. məsələlərə bu və ya digər formada əski türk abidələri və yazılı ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlmək mümkündür.

“Alpamış”, “Yusif və Əhməd”, “Şeybani xan”, “Arzugül”, “Rüstəm xan” və s. özbək, “Satuq Buğra xan” Qaraxanlı, “Çingiznamə”lər silsiləsinə daxil olan “Çingiz xan” geniş mənada Orta Asiya türkləri, “Maaday Qara” Altay, “Ural batır” başqırd, “Qoblandı batır”, “Qənbər batır”, “Ayman Şolpan” və s. qazax, “Qırx qız”, “Boz igid”, “Esabay batır”, “Çora batır” və s. Tatar (Kazan və Krım tatarları), “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”, “Arzu-Qəmbər”, “Koroğlu” və s. İraq-türkman, o cümlədən digər türk xalqlarının yaratmış olduqları dastanlar türk mədəniyyətinin təməl daşıyıcılarından biri olmaqla (ümumtürk və milli türk anlamında), ayrı-ayrılıqda həmin xalqların milli kimliklərinin təsdiqi, ictimai-siyasi baxışlarının və epos təfəkkürünün göstəricisi olmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdirlər. (Kitabda özbək, qazax, tatar, İraq-türkman ədəbiyyatları ilə bağlı yazılmış icmallarda adları çəkilən dastanların bir neçəsi haqqında məlumatlar verilmişdir.)

“Kitabi-Dədə Qorqud” estetik mükəmməlliyi, yüksək fəlsəfi idrak tərzini, forma əlvanlığı və s. xüsusiyyətləri ilə fərqlənən eposdur, türkün ana kitabıdır. Dastanda mifik təsəvvürün real təsəvvürləri əvəzləməsi, daha doğrusu, ictimai-siyasi, ailə-məişət və s. məsələlərin üstünlüyü türk epos təfəkküründə yeni mərhələyə keçidin başlanğıcı kimi xarakterizə oluna bilər. Yəni “Dədə Qorqud”dakı bu əvəzlənmə əslində türkün bir mükəmməl təfəkkürdən (mifologiya dövründən) digər mükəmməl təfəkkürə (tarixi dövrə) qədəminin yeni formasıdır. “Dədə Qorqud” türk xalqlarının yaratmış olduğu milli mədəniyyət abidələri içərisində ən zəngin və ən möhtəşəm sənət əsəridir. Məşhur tədqiqatçı alim M.F.Köprülüzadənin dediyi kimi, “türk ədəbiyyatının bütün əsərləri tərəzinin bir gözünə, “Dədə Qorqud” o biri gözünə qoyulsa, yenə də “Dədə Qorqud” tərəfi ağır gələr

Türk dastanlarında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də atlara verilən adlardır. Aydın məsələdir ki, türk bahadırının ən böyük silahdaşı onun atıdır. O, atın köməyi olmadan tam görkəmdə təqdim oluna bilmir. Müəyyən məqamlarda at onun qələbəsi və xilasının əsas səbəbkarıdır. Bu möhtəşəmliyin ən bariz tipini biz “Koroğlu” dastanında izləyə bilirik. Bir növ “Dədə Qorqud”da Beyrəyin Boz ayğırı, “Manas”da isə Manasın

Akbozu türk dastanlarında müşahidə etdiyimiz oxşar bir kult sisteminin mükəmməlliyinə xidmət göstərir.

“Dədə Qorqud”dakı Təpəgözlə “Manas”dakı Yalqızgöz obrazları arasında da böyük oxşarlıq vardır. Bu bənzəyiş təkcə zahiri görkəm əlaməti deyildir, həm də şərin, pisliliyin göstəricisidir. “Dədə Qorqud”da Basat kimi, “Manas”da isə Almanbet və s. kimi igidlər bu cür təkgözlü bədheybətləri (Təpəgöz və Yalqızgözü) gözlərini çıxarmaqla öldürürlər.

“Manas” möhtəşəm türk dastanıdır. Üç hissədən (trilogiyadan) ibarət bu qırğız dastanı Ç.Vəlixanov və Rodlov tərəfindən aşkarlanmış, ilk dəfə 1885-ci ildə rus və alman dillərində nəşr olunmuşdur. 12.452 misradan ibarət olan həmin nəşr dastanın əsasını təşkil edir. Lakin manasçılar tərəfindən zaman-zaman əsərə edilən əlavələr bu əsərin həcmi xeyli artırmış, nəticədə “Manas”ın 65 variantı əmələ gəlmiş, dastan misralarının ümumi sayı isə bir neçə yüz minə çatmışdır. “Manas” həcm etibarilə dünya ədəbiyyatının möhtəşəm abidələri sayılan “İliada” və “Odisseya”dan 20 dəfə, “Mahabharata”dan üç dəfə böyükdür. “Manas” bir növ qırğız ruhunun (həm də tarixinin) bədii təəcəssümüdür. Təsədüfi deyildir ki, dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Ç.Aytmatov “Manas”ı “qırğız xalqının sinonimi” hesab edir. “Manas”ın dastan kimi formalaşması IX-X əsrlərə aiddir. “Manas”ı ifa edən şəxs manasçı adlanır. Manasçılar nadir istedad sahibi hesab olunurlar. Demək olar ki, qırğız xalqı içərisində “Manas”dan az da olsa əzbər bilməyən insan yoxdur. Bu qırğız xalqının öz tarix və mədəniyyətinə bəslədiyi böyük məhəbbətin təzahürüdür. Çoxsaylı manasçılar sırasında Keldibay Barıboz oğlu, Toqoloq Moldo, Saqımbay Orozbayov, Sayaqbay Karalayev, İbrahim Abdırəhmanov, Baxış Sazanov, Cusup Mamay və s. xüsusi yer tuturlar. Lakin S.Karalayevin və S.Orozbayevin “Manas” variantları daha çox klassik versiya hesab olunur.

“Manas” qəhrəmanlıq dastanıdır. Əsər üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə Manasın, ikinci bölmə onun oğlu Semeteyin, üçüncü bölmə isə nəvəsi Seytekin mübarizələrini əks etdirir. Manas dastanın baş qəhrəmanıdır. Tədqiqatçılar onun tarixi şəxsiyyət olduğunu təsdiqləyirlər.

Üç hissədən ibarət dastanda irili-xırdalı yüzlərlə obrazın olmasına baxmayaraq, demək olar ki, bütün hadisə və obrazlar bu və ya digər formada Manasla əlaqələnir. Manas obrazı timsalında xalq öz azadlıq istəklərini, düşməyə qələbə çalmaq, birləşmək arzularını və s. əks etdirmiş, bu ideal obrazın ətrafında birləşmişdir. Dastanda Manasın anadan olmasından ölümünə qədər olan bütün həyatı öz əksini tapa bilmişdir. Lakin onun ölümündən sonra da hadisələr oğlu Semeteyin və nəvəsi Seytekin mübarizələri fonunda davam etmişdir.

Dastanın baş qəhrəmanı olan Manas qeyri-adi qəhrəmandır. Onun qeyri-adiliyi anadan olduğunu gündən başlayıb, ömrünün sonuna qədər davam edir.

MAHMUD KAŞQARLI

Mahmud Kaşqarlı (Mahmud ibn Hüseyin əl-Kaşqari) türk dilinin ilk sözlüyünü ("Divani lüğət-it türk"), ilk dil bilgisi kitabını ("Kitabü Cevahirin-nəhv fı lüğət-it türk") yazmaqla türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, dünya xalqları arasında mövqeyi və s. barədə müfəssəl fikir formalaşdırın və bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə rolunu XI əsrin görkəmli şəxsiyyətidir. O, 1008-ci ildə əsilzadə ailəsində dünyaya göz açmışdır. Mahmud Kaşqarlının soyu 932-ci ildə İslam dinini qəbul etmiş ilk türk hökmdarı Əbdülkərim Satuk Buğra xanla bağlıdır.

Mahmud Kaşqarlının atası Hüseyin ibn Məhəmməd Barsqan əmiri olmuşdur. Hüseyin ibn Məhəmməd Əbdülkərim Satuk Buğra xanın 992-ci ildə Buxaranı ələ keçirən nəvəsi Əbül Həsən Harun Kılıç Buğra xanın nəvəsidir. Mahmud Kaşqarlının anası isə Qaraxanlılar dövlətinin görkəmli alimi Xoca Seyfəddin Büzürgvarın qızı Rəbiə xatun olmuşdur. Mahmud Kaşqarlı türkün ictimai-siyasi həyatında əhəmiyyətli tarixi rolları olan ulu babaları ilə fəxr etmiş və belə bir şəcərəyə mənsubluğundan qürur duymuşdur. Onun yüksək təhsil alması, gözəl danışmaq qabiliyyətinə sahib olması, bacarığı, fərasəti ilə fərqlənməsi və s. barədə dəqiq məlumatlar mövcuddur. Bu ilk növbədə, Mahmud Kaşqarlı ilə bağlı "Divani lüğət-it türk"də bir sıra məlumatların əldə olunması ilə əlaqədardır. Lakin onun anadan olduğu yer barədə əsərdə konkret məlumata rast gəlmək mümkün deyil. Bu da özlüyündə müəyyən mübahisə predmetinə çevrilmiş, Mahmud Kaşqarlının doğulduğu məkanla bağlı müxtəlif versiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bəziləri onun atası Hüseyinin Barsqanlı olduğunu nəzərə alaraq Mahmud Kaşqarlının da Barsqanda anadan olduğunu iddia edirlər. Digər mülahizələrə görə isə o, Qaraxanlıların mədəniyyət mərkəzi hesab olunan Kaşqardan bir qədər uzaqda yerləşən Opal kəndində anadan olmuşdur. Mahmud Kaşqarlı Qaraxanlılar dövlətinin mədəni mərkəzi Kaşqara ürəkdən bağlansa da, bu şəhəri tərk etməsinin kökündə saray ziddiyyətlərinin dayanması inkaredilməzdir. Mahmud Kaşqarlının 1032-1057-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş babası Məhəmməd Buğra xan 1057-ci ildə hakimiyyəti oğlu Hüseyin Çağrı Tiginə (Şəmsidövlə Arslan İlig) təhvil verir. Məhəmməd Buğra xanın ikinci arvadı isə taxtın oğlu İbrahimə verilmədiyini üçün bundan narazı qalır və taxta çıxma mərasimi zamanı yeməklərə zəhər qataraq əri ilə yanaşı bir çoxlarını da zəhərləyərək öldürür. Zəhərlənmə nəticəsində Mahmud Kaşqarlının atası da ölür. Hakimiyyətə Məhəmməd Buğranın ikinci arvadından olan oğlu İbrahim sahib çıxır. Qeyd edək ki, İbrahim hakimiyyətdə çox qalmamış, o, anasının təhriki ilə Barsqan əmiri Yinal Tiginə müharibə elan etmiş, nəticədə məğlub olmuş və döyüşdə ölmüşdür. Mahmud Kaşqarlının gözləri önündə baş vermiş bu cür saray ziddiyyətləri və ailə faciələri onun həyatında ağır izlər buraxmış, 49 yaşlı şəxsiyyətin doğma diyardan uzaq düşməsinə səbəb olmuşdur. Güman ki, saray və ya digər yerlərdə zəhərlənmiş yeməkləri müəyyənləşdirməkdən ötrü Çindən gətirilən ağac

köklərindən hazırlanmış əşya-çatu haqqında məlumatın “Divanü lüğət-it türk”də əksini tapmasında bu olayların da təsiri olmuşdur.

1057-ci ildə vətəni tərk edən Mahmud Kaşqarlı Pamir dağlarını aşaraq ətrafda yerləşən türk torpaqlarını qarış-qarış gəzmiş, fürsətdən istifadə edərək türklərin məişəti, həyat təzi, dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. barədə müfəssəl məlumatlar toplaya bilməşdir. Bunlar da özlüyündə onun “Divan”ı üçün vacib mənbə rolunu oynamışdır. Bu illərdə İran və İraqa səfər etməsi barədə də fikirlər söylənilir. Digər tərəfdən, onun ərəb, fars, yunan dillərini öyrənməsi, türk milli-mənəvi dəyərlərini əks etdirən nümunələr üzərində işləməsi, mədrəsələrdə dərs deməsi Mahmud Kaşqarlının çətin, əzablı, gərgin, məhsuldar ömür yolu keçməsindən xəbər verir.

Mahmud Kaşqarlının Səlcuq sultanı Məlikşahın həyat yoldaşı Cəlaliyyə Terken xatunla eyni soydan olması onun Səlcuq sarayındakı mövqeyinə böyük təsir göstərmişdir. Hətta Mahmud Kaşqarlının Bağdada Cəlaliyyə Terken xatunla bərabər getdiyi bildirilir. Qeyd edək ki, Sultan Məlikşah qızı Mahmələyi Bağdad xəlifəsi Muktədi Biəmrullaha (1059-1094) verdiyi üçün Terken xatun Bağdada vaxtaşırı getmiş və onu müşayiət edənlər sırasında Mahmud Kaşqarlı da olmuşdur. Mahmud Kaşqarlının Bağdaddan doğma elinə nə zaman qayıtması birmənalı təsdiqlənməmiş, müəyyən mübahisələr doğurmuşdur. Amma belə bir fikir mövcuddur ki, o 1080-ci ildə Bağdaddan Kaşqara gəlmiş, Kaşqarı qısa zamanda tərk edərək doğma kəndi hesab olunan Opala getmişdir. Mahmud Kaşqarlı burada Mahmudiyyə mədrəsəsi açaraq ömrünün sonuna qədər müəllimlik etmişdir. Doğma kəndinə gəlməkdə məqsəd burada həm işləmək, həm də ölərkən bu torpaqda dəfn edilmək arzusu olmuşdur. Mahmud Kaşqarlı 1105-ci ildə vəfat etmişdir. Onun qəbri Opal kəndinin şimali-qərb hissəsinin 4-cü km-də yerləşir. “Mahmud Kaşqarlının qəbri” sözləri yazılmış məzar daşı üzərində doğum tarixi 1008-ci il, vəfatı isə 1105-ci il kimi göstərilə də, onun ölüm tarixi ilə bağlı bir neçə variant mövcuddur. Əlbəttə, 1105-ci il Mahmud Kaşqarlının daha çox qəbul olunan ölüm tarixi kimi təsdiqini tapsa da, mənbələrdə digər variantlara da (1084, 1085, 1090) rast gəlmək mümkündür.

“Divani lüğət-it türk”

Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdırın, türkün ilk sözlüyü hesab edilən “Divani lüğət-it türk” kitabı türkün özünütanıma və Şərqdə özünütanıma yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsər iyirmi il toplama, iki il isə düşünüb yazmaq zəhmətinin məhsuludur. Bu barədə Mahmud Kaşqarlı belə yazır: “Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların,

qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk etdim”².

Mahmud Kaşqarlı bu əsəri 1072-ci ildə yazmağa başlamış və 1074-cü ildə tamamlamışdır. Bir mənada “Türk ləhcələri sözlüyü” anlamını verən, tariximizə, mədəniyyətimizə, mənəviyyətimizə və s. minillik yol yoldaşı (həm də bələdçi) olan bu əsər sözün həqiqi mənasında türkün yaratdığı böyük mənəvi xəzinədir. Əsər təxminən min il (943 il) bundan əvvəl yazılıb tamamlansa da, elm aləminə çox gec məlum olmuşdur. “Divani lüğət-it türk” kitabı indiyə qədər Türkiyə türkcəsinə, qazax, özbək, uyğur, Azərbaycan, ingilis, fars, Çin dillərinə tərcümə edilmiş və bu dillərdə nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilində isə bu əsər 2006-cı ildə Bakıda 4 cildə nəşr edilmişdir.

“Divani lüğət-it türk”də dil məsələlərinə səkkiz müxtəlif bölümlərdə izahlar verilmiş, müqayisələr aparılmışdır. Həmzə, Salim, Muzaaf, Kitabül-misal, Kitabı zevatis-sələsə, Kitabü zəvatil-ərbaa, Kitabül-gunnə, Kitabül-cəm beyn-əs-sakineyn adlı bu bölümlərdə əsasən türk dilinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə, özünəməxsus incəliklərinə, kök, şəkilçi, hərf sistemi barədə məlumatlara daha çox yer verilmişdir..

“Divani lüğət-it türk” əsərində ədəbiyyat nümunələrinə yer ayrılması türk bədii düşüncəsinin, söz-ifadə imkanlarının üstünlük səviyyəsindən xəbər verir. Çünki Mahmud Kaşqarlının öz sözləri ilə desək, “Divani lüğət-it türk” hikmət, səc, atalar sözü, şeir, rəzəc, nəsr kimi ədəbi parçalarla “süslənən” kitabdır. Bu nümunələri eyni zamanda türk bədii zövqünün nümayiş və təqdimatı hesab etmək olar. Kitaba daxil edilmiş atalar sözləri, əski şeir, dastan nümunələrini müəllifin hansı mənbələrdən (şifahi şəkildə toplamaq və yaxud yazılı mənbələrdən götürmək) əldə etməsi araşdırmaçılarda mübahisələr doğursa da, bir növ ilk ədəbiyyat antologiyası yaratmaq sahəsində Mahmud Kaşqarlının türk mədəniyyəti qarşısında böyük xidmətidir. Ancaq “heç ola bilməzdi ki, türk ellərini qarış-qarış gəzən M.Kaşqari türk şairlərinə rast gəlib onlarla görüşməmiş, yaradıcılıqlarını bu və ya digər dərəcədə öyrənməmiş olsun.”³ “Divani lüğət-it türk”də üç yüzə yaxın atalar sözləri yer alır. Tədqiqatçılar həmin nümunələri türkün ən əski atalar sözləri hesab edir. Bu nümunələrdə türk insanının dünyabaxışı, insana, hadisələrə və s. münasibəti diqqəti cəlb edir və nəticədə türk ictimai-siyasi, ədəbi-bədii baxış modelinin nədən ibarət olması barədə geniş təsəvvür yaradır. Məsələn, “Bir qarğa ilə qış gəlməz”, “Birər-birər min olur, dama-dama göl olur”, “Qanı qan ilə yumazlar”, “Su verməyə nə süd ver”, “Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar” və s. Göründüyü kimi, bu cür atalar sözləri min il bundan əvvəl kitaba daxil edilsə də, xalqın yaratdığı həmin hikmət nümunələrindən müasir dövrdə də istifadə olunur. Min ildən sonra da tərəvətini itirməyən bu hikmətlər türk düşüncə aliliyindən xəbər verir.

² Mahmud Kaşqari. “Divanü lüğət-it-türk”, I cild, Bakı, 2006, səh.55. (Əsərin adı çap variantına uyğun verilmişdir.)

³ Nizami Cəfərov. Türk xalqları ədəbiyyatı, I cild, Bakı, 2006, səh.38

“Divani lüğət-it türk”də yer almış şeirlərin (dördlülklər) mövzu dairəsi müxtəlifdir. Allahın tərifi, təbiət təsviri, qəhrəmanlığın və məhəbbətin tərənnümü və s. mövzuları əhatə edən bu şeir parçaları dilimizin poetik imkanlarının yüksəkliyi barədə təsəvvürləri genişləndirir. Əslində belə nümunələr türk dilinin poetik təzahür formalarının rəngarəngliyini göstərməklə onu bəyənməyib, yalnız ev, küçə, bazar dili şəklində dəyərləndirənlərin fikirlərini təkzib edir, bu dilin elm və ədəbiyyat dili kimi nüfuzunu təsdiqləyir.

:

İdimni oger men

Biligni yüger men

Könülni tüger men

Erdem üze türlünür

(Tanrını överim

Bilgiyi toplarım

Nəfsimi bağlarım

Erdem üzerine düzülür)

(Ş.H.Akalının tərcüməsində)

Qeyd etməliyik ki, türkün təbiətə olan sevgisi həmişə yüksək olmuşdur. Yuxarıda göyü, aşağıda yeri müqəddəs bilən, yerlə göy arasında olan bütün varlıqları Tanrı əmanəti hesab edən türkün bədii düşüncə və axtarışlarında təbiətə sevgi məsələləri xüsusi xətt təşkil edir. Türkün əski poetik nümunələrində təbiət Günəş, Torpaq, Çiçək, Dəniz, Dağ və s. elementlər şəklində vəsf olunsa da, bunların fonunda təbiətin vahid obraz tipi daha çox qabarıqdır.

Yağmur yağıp saçıldı.

Türlüg çəçək su çaldı

Yinçü kabı açıldı,

Çından yıpar yoğruşur

(Yağış yağıb saçıldı,

Min bir çiçək açıldı,

İnci qabı açıldı,

Səndəllə müşk yağruldu.)

Türlüg çəçək yarıldı

Barçın yadhım kərildi,

Uçmak yeri körüldi

Tumluğ yana kəlgüsüz.

(Dürlü çiçək açıldı,

İpək döşək sərildi,

Cənnət yeri görüldü

Qış daha gəlməyəcək)

Və yaxud məhəbbət duyğu və həyəcanlarının tərənnümünü əks etdirən əski türk şeirinə nəzər salaq:

Üdhik mini komıttı,

Sakına manqa yumıttı,

Könqlüm anqar əmitti

Yüzüm məninq sarğarur

(Sevgi məni coşdurdu,

Sıxıntı başıma vurdu,

Könlüm ona axdı,

Üzüm mənim saralır.)

Əxlaqi-didaktik mövzularla bağlı verilən nümunələrdə türkün həyati baxış, ictimai-fəlsəfi düşüncə və yanaşması əksini tapır:

Bermiş səninq bil

Yalnquk tapar karınca,

Kalmış tavar adhınnıq

Kirsə kara orunka.

(Bil, verdiyin sənindir,

İnsan tapar gödənə

Qalan mal özgənindir,

Girsə qara torpağa.)

(R.Əskərin tərcüməsində)

ÜMUMTÜRK YAZILI ƏDƏBİYYATI

YUSİF BALASAQUNLU

Yusif Balasaqunlu XI əsr türk-islam mədəniyyətinin ilk böyük mütəfəkkir nümayəndəsidir. O, 1017-ci ildə Qaraxanlı dövlətinin (840-1212) mədəniyyət mərkəzi hesab olunan Balasaqun şəhərində anadan olmuşdur. Lakin Y.Balasaqunlunun doğum tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, ayrı-ayrı mənbələrdə onun anadan olma tarixləri 1010, 1015, 1019, 1025 və s. kimi də göstərilir. Yusif Balasaqunlu türk ədəbi dil və mədəniyyətinin formalaşması, eyni zamanda inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan Qaraxanlı hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmışdır. Qeyd edək ki, Qaraxanlı dövləti Göytürk və Uyğur xaqanlarından sonra Türkünstan regionunda yaranan ilk türk müsəlman imperiyası kimi tarixə daxil olmuşdur. Qaraxanlı dövlətinin yaradıcısı, islamı qəbul etmiş ilk türk hökmdarı Əbdülkərim Satuq Buğra Qaraxanın hakimiyyətə gəlişi ilə regionda bədii, elmi, ictimai-siyasi tənəkkür tərzini türkün xeyrinə dəyişmişdir. Belə demək mümkünsə, bu dövrdən etibarən türk dili və mədəniyyətinin əsası qoyulmağa başlamışdır. Məlum (eyni zamanda məşhur) rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər Merac səfəri zamanı peyğəmbərlərlə bir sırada oturmuş bir şəxsi cənab Cəbrayıl göstərərək onun hansı peyğəmbər olduğunu soruşur. Cənab Cəbrayıl isə öz növbəsində bildirir ki, bu şəxs peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türkünstanı dinimizə döndərəcək Satuq Buğra xanın ruhudur. Bu rəvayət türk düşüncə, tənəkkür tərzinin islama yaxın və bağlılığını təsdiqləyir. Əslində, Qaraxanlıların hakimiyyətə gəlişi və islamı qəbulu nəticəsində türkün Göy Tanrı inamının tək Allah inamına keçidi baş verdi və bu səbəbdən mükəmməl türk-islam ədəbi-fəlsəfi, mənəvi-psixoloji düşüncəsi formalaşmağa başladı. Türk və islam ideologiyalarının sintezi yeni mədəniyyət mərhələsinin əsasını qoydu və elə bu halda da dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olundu.

Y.Balasaqunlunun harada, kimdən və nə vaxt dərslər alması dəqiq məlum deyil. Bu barədə çoxlu mübahisəli fikirlər mövcuddur. Lakin dünyagörüşü, ictimai-siyasi, elmi-ədəbi və s. fikirləri onu deməyə əsas verir ki, o, mükəmməl təhsil almışdır. Bir fikrə görə onun müəllimi İbn Sina (980-1037) olmuşdur. Ehtimal olunur ki, o, ömrünün çox hissəsini Balasaqun şəhərində yaşamışdır. Y.Balasaqunlu "Qutadqu bilik" əsərini də bu şəhərdə yazmağa başlamışdır (1069). O, əsəri 18 aydan sonra Qaraxanlı dövlətinin siyasi mərkəzi Kaşqarda tamamlamış (1070), hökmdar Tabğac Buğra xana təqdim etmişdir. Əsəri bəyənən hökmdar Y.Balasaqunluya Xas Haciblik rütbəsi vermişdir. Bu barədə əsərin müqəddiməsində belə yazılır: "Bu kitabı təsnif edən Balasaqun şəhərində doğulmuş dindar və mömin bir şəxsdir. Amma bu kitabı Kaşqar elində tamamlayıb,

Tabğac Buğra xan hüzuruna çıxarmışdır. Məlik Buğra xan da onu ağırlayıb-əzizləyib öz Xas Hacibliyini ona vermək lütfündə bulunmuşdur. Onun üçün də Yusif Xas Hacib adı və sanı dünyaya yayılmışdır.” Məlumdur ki, Haciblik hökmdarın ideoloji müşaviri kimi sarayda vəzir və ordu komandanından sonra 3-cü vəzifə hesab olunur. O, əqli, əxlaqi, mənəvi, fiziki və s. baxımdan fərqlənməli, xalqın görünən gözü, düşünən beyni olmalıdır. Haciblik üçün 10 fəzilət vacib şərt sayılmışdır: iti göz, saf könül, həssas qulaq, dil, nurlu üz, qamət, əməl, elm, idrak, pak əl. Heç şübhəsiz, Y.Balasaqunlu bütün bu keyfiyyətləri özündə əks etdirmiş və xalqın sevimlisinə çevrilmişdir. Yusif Balasaqunlu 1077-ci ildə vəfat etmişdir.

“QUTADQU BİLİK” əsəri

Y.Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” əsəri (1069-1070) türk xalqlarının bədii təfəkkür gücünü özündə əks etdirən, türkcə qələmə alınmış əsərlər içində birinci dəfə sözə Allahın adı ilə başlanılan ilk (XI əsr) yazılı sənət abidəsidir. “Qutadqu bilik” məsnəvi formasında yazılmış mənzum didaktik əsərdir. Əsər 6645 beytdən ibarətdir. Lakin əsərə 77 beytlik mənzum və kiçik bir mənsur müqəddimə də əlavə edilmişdir. Bu parçaların kim tərəfindən yazılıb əsərə əlavə edilməsi barədə hələlik dəqiq bir fikrə gəlinməsə də, ehtimal olunur ki, həmin parçalar müəllifin özünə məxsusdur. Çox güman ki, Y.Balasaqunlu əsərə əlavəni ömrünün sonlarında yazmışdır. Belə ki, oxucuya birbaşa ünvanlanan 75 və 76-cı beytlərdə bu hal öz təsdiqini belə tapır:

Türkcə bu şeirləri sənin üçün düzdüm,

Ey oxucu, oxuyaraq mənə dua et.

Mən dünyadan gedirəm, mənə eşit.

Kitabdan ibrət al, gözünü aç.

Onu da qeyd edək ki, bu əlavələrin istər nəsr, istərsə də nəzm hissələrində əsərin ətraf ölkələrdə yayılması və müəllifinə şöhrət gətirməsi barədə məlumat verilir. Müəllif kitabın Çində “Ədəbül-mülük”, Maçində “Ənisül-məmalik”, məşriğdə “Zinətül ümərə”, İranda “Şahnameyi-türki”, Turanda “Qutadqu bilik” adı ilə şöhrət tapmasını qürur hissi ilə qələmə alır. Ehtimal ki, əsər müəllifin sağlığında əlyazma halında adı çəkilən ölkələrdə yayılmış və bunun nəticəsi olaraq Y.Balasaqunlu fakt kimi bunları əsərə əlavə etmişdir.

“Qutadqu bilik” mütəqarib bəhrinin Fa’ülün Fa’ülün Fa’ülün Fa’ül təfilə quruluşuna uyğun yazılmışdır. Lakin bu fikrə də tədqiqatçıların münasibəti birmənalı deyildir. Belə ki, əsərin milli şeir vəznə hecəda yazılmasını təsdiqləyən fikirlər də mövcuddur. Qeyd edək ki, əsərdə 173 dördlük vardır ki, bunlar da islamiyyətdən əvvəlki mani türk şeir şəklinə uyğundur. Həmin dördlük-mani quruluşunda cinaslı qafiyələnmə sistemi mövcuddur ki, mənbələrdə bu proses sonrakı dövrlərdə milli türk şeiri olan tuyuğ şəklinin inkişafına böyük təsir göstərən amil kimi təsdiqlənir.

“Qutadqu bilik” Xan dili ilə tanınan Kaşqar-Xaqaniyyə türkcəsində yazılmışdır. Yeni ədəbi dil olan Kaşqar-Xaqaniyyəsi həm də Qaraxanlıların dövlət dili idi.

“Qutadqu bilik” əsərinin üç əlyazma nüsxəsi mövcuddur: Vyana, Qahirə və Fərqanə.

1439-cu ildə Heratda Həsən Qara Şəms tərəfindən uyğur əlifbası ilə üzə köçürülmüş nüsxə İstanbula gətirilmişdir. Həmin nüsxə şərqsünas alim Hammer tərəfindən satın alınaraq Vyana Saray kitabxanasına hədiyyə olunmuşdur. Vyana nüsxəsi “Qutadqu bilik”in elm aləminə məlum olan ilk nüsxəsi hesab olunsada, tədqiqatçılar onu naqis hesab edirlər. Həmin variant ilk dəfə 1870-ci ildə nəşr olunmuşdur.

“Qutadqu bilik”in ərəb əlifbası ilə yazılmış ikinci nüsxəsi 1896-cı ildə Qahirədə tapılmışdır. Qahirə Saray kitabxanasında saxlanılan bu nüsxənin materialları ilk dəfə 1943-cü ildə çap olunmuşdur. Əsərin ərəb əlifbası ilə üzə köçürülmüş mükəmməl nüsxəsi hesab olunan Fərqanə (Namanqan) variantı isə elm aləminə 1913-cü ildə məlum olmuşdur. Z.Vəlizadə və Fitrət tərəfindən aşkarlanan bu nüsxə ilk dəfə 1934-cü ildə nəşr olunmuşdur. Hazırda Fərqanə nüsxəsi Vilayət kitabxanasında saxlanılır.

Y.Balasaqunlunun əsərə “Qutadqu bilik” adı verməsi təsadüfi deyildir. “Xoşbəxtlik”, “uğurlu tale” və s. mənalarını bildirən “qut” sözünün leksik dəyişməsi və “bilik” sözü ilə yanaşı işlənməsi nəticəsində ifadə etdiyi mənə “xoşbəxtliyə aparən elm” əsərin adı ilə bağlı müəllif məqsədini özündə ehtiva edir:

Kitaba “Qutadqu bilik” adını verdim,

Oxuyanı uğurlasın, əlindən tutsun.

Sözümü söylədim, kitabı yazdım.

Bu kitab uzanıb hər iki dünyanı tutan əldir.

Əsərdə Gündoğdu ədalətin, Aydoldu səadətin, Öydülmüş ağıln, Odqurmuş isə aqibətin rəmzidir. Əsər boyu bütün məsələlər türk adı ilə ifadə olunmuş obrazlarla əlaqəli təqdim olunur. Gündoğdu Elik ədalətin rəmzidir. Onun xarakteri günəşin əlamət-

lərinə uyğun təqdim olunur. Əsərdə bu cür təsəvvürlər Aydoldunun şəxsində bir qədər də konkretləşir, fikirlər qarşılıqlı mükəllimədə (Hacib-Aydoldu və Gündoğdu-Aydoldu qarşılaşmasında) təqdim olunur. Doğruluğu özünə şüar edən Aydoldu qüsursuz xidməti ilə tanınır. Əsərdə onun adının mənası ayla müqayisədə açıqlanır: “Ay göydə birinci gün kiçik görünür, günlər keçdikcə böyüyür, bədirlənib dünyanı işıqlandırır, böyüyüb ən yüksək zirvəyə çatır, təkrar kiçilib yenidən böyüməyə başlayır”. Məhz Aydoldu səadət və dövlətin rəmzi olduğundan bu açıqlamada səadətin, var-dövlətin əbədi olmadığına, ay kimi yerini və formasını dəyişdiyinə görə ona bel bağlamamaq, aludə olmamaq tövsiyə olunur. Aydoldu dövlətin ikinci səlahiyyətli adamı vəzir kimi cəmiyyətdə nüfuz sahibidir. Lakin müəllif onun nüfuzunun səbəbini səlahiyyəti ilə deyil, daha çox “könlünü tanrıya bağlaması”, “həyatda hər şeyi sınaqdan çıxararaq qərar verməsi”, “biliklə hünər əldə etməsi”, “dünya malını əlavə yük bilməsi”, “hər nəyin çarəsinin doğruluqda axtarması” və s. ilə əlaqələndirir.

“Qutadqu bilik” əsərində Aydoldunun ictimai-siyasi, fəlsəfi, mənəvi, psixoloji görüş və digər həyatı baxışları Gündoğdu və oğlu Öydülmüşlə söhbətlərində diqqəti cəlb edir. Bu söhbətlər əslində türk təfəkkürü yanaşmasında dövlət, cəmiyyət, ədalət və s. problemlərə baxışın ölçü və meyarlarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

“Qutadqu bilik” əsərində “fəaliyyət dairəsinə” görə fərqli obrazlardan biri Öydülmüşdür. O, əsərdə ağılın rəmzi kimi çıxış edir. “Qutadqu bilik”də əsas obrazlardan biri də Odqurmuşdur. O, aqibətin rəmzidir. Odqurmuş bütün varlığı ilə əbədi aləmin cazibəsindədir. Heç bir qüvvə onu bu cazibədən “xilas edər” bilmir

ƏHMƏD YƏSƏVİ

Əhməd Yəsəvi XII əsrin əvvəllərində (təxminən 1103) Qərbi Türkünstanın Sayram qəsəbəsində anadan olmuşdur. Bu qəsəbə hazırda Qazaxıstanın Çimkənd şəhərindən 7 km. aralıda yerləşir. Əhməd Yəsəvinin atası Şeyx İbrahimin Həzrət Əli nəslindən olduğu ehtimal olunur. Anası Aysə xatun tanınmış din xadimi Şeyx Musanın qızı olmuşdur. 7 yaşında ikən Əhməd Yəsəvinin atası vəfat etmişdir. Az zaman keçməmiş onun anası da dünyasını dəyişmişdir. Valideynlərini itirdikdən sonra Əhməd Yəsəvi özündən böyük bacısı Gövhərşahnazla birlikdə Yəssə (indiki Türkünstan) şəhərinə getmişdir. Yəsəvi təxəllüsü bu şəhərin adı ilə əlaqədardır. Həmin şəhərə Hicazdan gəlmiş Arslan Baba adlı müqəddəs şəxs Əhməd Yəsəviyə mənəvi ata olmuş, onun təlim-tərbiyəsini öz üzərinə götürmüşdür. Bu barədə “Divani-hikmət”də belə yazılmışdır:

Yeddi yaşda Arslan Babam arayıb buldu:

Gördüyü hər sirri pərdə ilə sarıp örtüdü

“Allaha həmd olsun, gördüm” dedi, izim öpdü.

Əhməd Yəsəvinin bir oğlu, iki qızı olmuşdur. Oğlu İbrahim kiçik yaşlarında ölmüş, Yəsəvi nəslə qızı Gövhərşahnazın övladları ilə davam etmişdir. Əhməd Yəsəvidən beş əsr sonra yaşamış Övliya Çələbi bu nəslin ən layiqli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Ə.Yəsəvi 1166-cı ildə vəfat etmişdir. Onun ölümü ilə bağlı maraqlı fikirlər mövcuddur. O, 63 yaşına çatanda “bizim üçün yerin altı yerin üstündən daha faydalıdır” deyərək öz müridlərinə yerin altında bir otaq (çilləxana) hazırlamağı tapşırırmışdır. Buna səbəb Məhəmməd peyğəmbəri yuxuda görməsi və həyatda ondan artıq yaşamamaq istəyi olmuşdur.

YARADICILIĞI

Xoca Əhməd Yəsəvi XII əsr türkdilli təsəvvüf ədəbiyyatının ilk böyük nümayəndəsidir “Divani-hikmət” təsəvvüf şeirlər kitabıdır. Kitabdakı şeirlərin heç birinin adı yoxdur. Şeirlər hikmət adı ilə tanınır. Araşdırıcılar bu qənaətdədirlər ki, “Divani-hikmət”də toplanan şeirlərin hamısı Ə.Yəsəviyə məxsus deyildir. Ehtimallar belədir ki, müxtəlif zamanlarda Yəsəvi tərzində yazılmış şeirlər də Yəsəviyə aid edilmiş və “Divani-hikmət”in tərkibinə salınmışdır. Onların fikirlərinə görə, əruzla yazılmış şeirlərin Yəsəviyə aid olması daha çox şübhəli görünür.

XV əsrə qədər “Divani-hikmət”in heç bir nüsxəsi əldə edilməmişdir. Əsəri sonrakı zamanlarda dərvişlər toplayıb bərpa etmiş və “Divani-hikmət” adı da onlar tərəfindən verilmişdir. “Divani-hikmət” şeirləri dil, vəzn, şəkil baxımından daha çox xalq şeiri ənənəsinə uyğundur. Hikmətlər (şeirlər) müxtəlif saylı dördlüklərdən ibarətdir. Bunların əksəriyyəti $4+3=7$ və $4+4+4=12$ heca bölgüsündədir. Ə.Yəsəvi şeirləri XII əsr Orta Asiya ədəbiyyatında hakim olan Kaşqar-Xaqaniyyə ləhcəsində yazılmışdır. Qeyd edək ki, həmin ərazilərdə İslami-türk ədəbiyyatının ilk nümunələri məhz bu dildə yazılmış və geniş dairədə yayılmışdır.

Öz hikmətlərinin Tanrı kəlamlarında n və Qurandan qaynaqlandığını bildirən Ə.Yəsəvi Allahın böyüklüyünü dərk edib ona doğru getməyi və haqqa qovuşmağı ən böyük hikmət (yol) hesab edir. Buna görə hikmətlərdə İslami əsaslardan, Allahın qüdrət və cəlalından, cənnət və cəhənnəmdən, ibadət tamlığından, nəfsə uymağın zərərlərindən, yaxşı əməl sahibi olmağın faydalarından və s. bəhs edilməsi təsadüfi səslənir. “Yəsəvilik” təriqətində Allaha qovuşmaq, həqiqət mərhələsinə çatmaq vacib şərt sayılır. Ə.Yəsəvi belə hesab edir ki, insan qəlbi eşq atəşi (Allah sevgisi) ilə yanmasa, insan öz dünyasından ayrılıb “sevgi

bağının mehmanı” olmasa, o, Allah qarşısındakı borcunu qaytara bilməz, öz nəfsinin qurbanı olub əbədi həyat qazancından məhrum olar:

Eşq bəlası başa düşsə, nalan qılar

Ağlını alıb, şaşqın qılıb, heyran qılar

Könül gözü açılınca giryan qılar

La-məkanda Haqdan dərslər aldım iştə.

Ə.Yəsəvi insan qəlbinə hakim kəsilən ilahi eşqi Allah ilə insan arasında rabitə hesab edir. Yəsəviyə görə hökmləri yerinə yetirmədən (şəriət), onları düşünüş və inanış sistemində dərk etmədən (təriqət) və islami sirləri dərinləndirib anlaşıb əməldə təcəssüm etdirmədən (mərifət) həqiqətə qovuşmaq (Allaha çatmaq) qeyri-mümkündür. Yəsəvi insana adi məxluq kimi baxmır. Onun nəzərində insan Allahdan qopan nur və qüdrət parçasıdır. Qurani-Kərimin “Nur” surəsində yazılmışdır: “Allah gözlərin və yerin nurudur. Allah nur üstündə nurdur. Allah dilədiyini nura qovuşdurur.”